

חמדות

ד"ר יוסף מרקוס,
המכללה האקדמית
הרצוג, המחלקה לתורה
שבעל פה והמחלקה
לתנ"ך. דוא"ל:
seffy2@gmail.com

לציטוט (מדעי הרוח) – י'
מרקוס, 'אפשרות חידוש
הסמיכה בכתביו של הרמב"ם
– גלגולו של חידוש', חמדעת,
טז (תשפ"ג).

מילות מפתח:
כתבי היד האוטוגרפים של
הרמב"ם; חידוש הסמיכה

אפשרות חידוש הסמיכה בכתביו של הרמב"ם -

גלגולו של חידוש

יוסף מרקוס

תקציר

אחד הנושאים המרכזיים בחקר כתביו ההלכתיים של הרמב"ם הוא תופעת השינויים שערך הרמב"ם בכתביו במשך כל חייו. על תופעה זו העיד כבר הרמב"ם בעצמו במספר תשובות שבהן הוא כותב במפורש שהוא שינה את דעתו ותיקן את דבריו. הדברים קיבלו משנה תוקף לאחר גילוי כתב היד האוטוגרפי של פירוש המשניות, שבו ניתן לראות בבירור את הפירוש המקורי ואת ההוספות הרבות שהוסיף הרמב"ם בגיליון במשך חייו. המאמר עוקב אחר תופעה זו סביב חידושו של הרמב"ם בנוגע לאפשרות חידוש הסמיכה. הצעתו של הרמב"ם בנושא זה נידונה בהרחבה בספרות האחרונים ובספרות המחקר בהיבטים שונים, אולם טרם נבחנו באופן ממצה גלגוליו של רעיון זה בכתבי הרמב"ם השונים, מטיטוטות פירושו למשנה ועד משנה תורה. כפי שנראה, הרמב"ם שב ובחן חידוש זה לאורך כל חייו, והדבר בא לידי ביטוי בהשוואה בין כתביו השונים שבהם הוא עסק בנושא זה.

*גרעינו של מאמר זה הוא בעבודה סמינריונית שהגשתי לפני שנים רבות לפרופ' דוד הנשקה מהמחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן. אני מודה לפרופ' הנשקה על השערים שפתח בפניי לחקר כתביו ההלכתיים של הרמב"ם.

א. פתיחה

אחד הנושאים המרכזיים בחקר כתביו ההלכתיים של הרמב"ם, הוא תופעת השינויים שערך הרמב"ם בכתביו במשך כל חייו.¹ על תופעה זו העיד כבר הרמב"ם בעצמו במספר תשובות שבהן הוא כותב במפורש שהוא שינה את דעתו ותיקן את דבריו.² הדברים קיבלו משנה תוקף לאחר גילוי כתב היד האוטוגרפי של פירוש המשניות, שבו ניתן לראות בבירור את הפירוש המקורי ואת ההוספות הרבות שהוסיף הרמב"ם בגיליון במשך חייו.³

מאמר זה עוקב אחר תופעה זו סביב חידושו של הרמב"ם בנוגע לאפשרות חידוש הסמיכה.⁴ הצעתו של הרמב"ם בנושא זה נידונה בהרחבה בספרות האחרונים⁵ ובספרות המחקר בהיבטים שונים,⁶ אולם טרם נבחנו באופן ממצה גלגוליו של רעיון זה בכתבי הרמב"ם השונים. כפי שנראה, הרמב"ם שב ובחן חידוש זה לאורך כל חייו, והדבר בא לידי ביטוי בהשוואה בין כתביו השונים שבהם הוא עסק בנושא זה.

ב. טיוטת פירוש הרמב"ם למשנה למסכת סנהדרין

חידושו של הרמב"ם מופיע לראשונה, ובאריכות רבה, בפירוש המשנה לסנהדרין פרק א,

1 ראו בעניין זה ר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי לרמב"ם ז"ל, ניו יורק תש"ח, עמ' ו-טו; י' טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים תשנ"א, עמ' 234; ד' הנשקה, 'לדרכי פתרון של סתירות במשנה תורה לרמב"ם', סיני קיב (תשנ"ג), עמ' נח-עג; הנ"ל, 'לחשיבתו ההלכתית של הרמב"ם: בין דינמיות פנימית לשמרנות ממוסדת - לטיבה של ההלכה השקועה בספר המצוות בתוך: א' רביצקי (עורך), הרמב"ם שמרנות, מקוריות, מהפכנות, ירושלים תשס"ט, עמ' 119-153. ראו גם מאמרו של י' סיני 'סתירות פנימיות מדומות בדברי הרמב"ם' (שם) עמ' 156-166, הטוען שיש צורך בזהירות משימוש בעיקרון זה בלבד על מנת ליישב סתירות ופערים בין כתביו השונים.

2 אגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' שה-שו; עמ' תרמו (ביחס לפירוש המשנה); עמ' תקה (ביחס למשנה תורה).

3 כתב יד פוקוק 205; כתב יד הונטינגטון 117; כתב יד ששון 73 ו 72 (כיום, הספרייה הלאומית, 45703.1/2). כתבי היד יצאו במהדרות צילום על ידי דוד ששון (ג' כרכים, קופנהגן תשס"ז - תשכ"א - תשכ"ו) ועליהם השתית הרב קאפח את רובו הגדול של תרגומו. לתולדות כתבי היד ולסיכום הדיון בנוגע להוכחות ולזיהוי כתב יד זה ככתב ידו האישי ראו: ס' הופקינס, פירוש הרמב"ם למסכת שבת - טיוטת הפירוש לפי קטעים אוטוגרפיים מגניזת קהיה ירושלים תשס"א. עמ' 15-19 ובספרות המצוינת שם.

4 הנחה הלכתית רווחת היא שעל מנת שדיין יוכל להיות חבר בסנהדרין, על סמכויותיה השונות, ואף לדון דיני קנסות (ולחבדיל מדיני ממונות) הוא חייב להיות סמוך מפי סמוך. כך עולה ממספר סוגיות בתלמוד הבבלי: סנהדרין דף ב ע"ב - ג ע"א; שם דף ה ע"א; שם דף יג ע"ב - יד ע"א; גיטין פח ע"ב. לדיון היסטורי בנוגע להתפתחות רעיון זה בתקופת חז"ל עיינו ח"י בורנשטיין 'משפט הסמיכה וקורותיה', התקופה ד (תרע"ט) עמ' 393-426; ח' אלבק, 'סמיכה ומינוי בית דין', ציון שנה ח (תש"ג), עמ' 85-93; שלום אלבק, בתי הדין בימי התלמוד, רמת גן, 1987, עמ' 84-99. ראו גם את סיכומו ההלכתי של הרמב"ם בעניין זה בהלכות סנהדרין ד, א. אכן, כפי שעולה ממקורות שונים, שושלת הסמיכה התבטלה במהלך הדורות ושוב אין בנמצא דינים סמוכים. לאור מציאות זו עולה השאלה כיצד תחזור לעתיד לבוא הסנהדרין. הראשון שהעלה שאלה זו בצורה מפורשת ובהתייחסות רחבה היה הרמב"ם, וכפי שנראה להלן. לשאלת הזמן המדויק שבו נפסקה הסמיכה ראה דיונו של בורנשטיין (לעיל, הערה 4) עמ' 403-419. ובדבריו של הרב מ"מ כשר, תורה שלמה, כרכים יג-טז, ירושלים תשנ"ב, חלק יג', עמ' צז-ק. על טענתו של בורנשטיין כאילו סבר הרמב"ם שבימיו יש עדיין חכמים סמוכים כבר השיג הרב כשר (שם, עמ' צח). הטענה אף נסתרת מהצעת חידוש הסמיכה שבה אנו עוסקים במאמר זה, והעיר על כך ד' הנשקה, 'סודו המשפטי של המושג 'אומה': בין הרמב"ם לרמב"ן', שנתון המשפט העברי יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 179 הערה 5.

5 בראשם כמובן מהר"י בי רב והמרלב"ח בקונטרס הסמיכה, ש"ת מהרלב"ח, מהדורת קרן רא"ם, תשס"ח. ראו עוד בהפניות בספר המפתח, מהר" פרינקל, ירושלים - בני ברק תשס"ה. ראו גם מספר מאמרים בספר התורה והמדינה (ג) תל אביב תשי"א.

6 ראו י' בלדשטיין, עקרונות מדיניים במשנת הרמב"ם, רמת גן תשס"א, עמ' 266-269; הנ"ל, 'הצעת הרמב"ם לחידוש הסמיכה: הלכה אידיאולוגיה, פרשנות', דיני ישראל כו-כז (תשס"ט-תש"ע) עמ' 241-252; מ"ע פרידמן, 'הרמב"ם המשיח בתימן והשמד', ירושלים תשס"ב, עמ' 78-80 ובהפניות שם בהערה מספר 132; ש' שוחטמן, 'והדבר צריך הכרע', שנתון המשפט העברי יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 217-243.

וכפי שנראה להלן. כידוע, זהו החיבור הראשון שפרסם הרמב"ם ברבים,⁷ ועל פי עדותו האישית בסוף פירושו (מסכת עוקצין) הוא כתב אותו במשך שבע שנים, בין שנתו העשרים ושלוש לשנתו השלושים.⁸ אלא שמתברר שחידוש זה הוכנס על ידו לפירוש המשנה רק בשלבים האחרונים של כתיבת חיבור זה. החל משנות הארבעים של המאה ה-20 החלו חוקרים לחשוף מתוך הגניזה הקהירית קטעים בודדים של פירוש המשנה שנכתבו בכתב ידו האישי של הרמב"ם. הקטעים שונים באופן ניכר מנוסח פירושו כפי שמוכר לנו מכתב היד של פירוש המשנה בטופס המקיף, מה שהוביל למסקנה שמדובר למעשה בטיוטות שכתב הרמב"ם לפני שהגיע לגיבוש הפירוש הסופי המונח לפנינו.⁹ בטיוטות שנמצאו עד כה יש שרידים של חלקים מהפירוש למסכתות אלו: שבת (כמעט כל המסכת), פסחים, בבא בתרא, סנהדרין, הקדמה לסדר טהרות וכלים.¹⁰ הופקינס סבר תחילה¹¹ שהטיוטה הייתה מהדורה ראשונה של פירוש המשנה לכל דבר, אולם לאחר מכן מיתן את דעתו וכתב (בנוגע להצעתו הראשונה) "בעוד שהעמדה הכללית הננקטת שם עדיין מתקבלת על הדעת, הטענה שבקטעי הגניזה יש לראות "מהדורה רשמית" נראית לי היום מוגזמת במקצת, שהרי גרסאות בודדות אינן בהכרח מלמדות על מהדורה שלמה".¹² למרות זאת הוא טען שהטיוטות לא היו רשימות אישיות בלבד והרמב"ם חשף ופרסם אותן. לאור זאת הוא סובר כי ייתכן בהחלט שהתרגומים העבריים לפירוש המשנה, שמצאנו בהם גרסאות ונוסחאות השונים מנוסח הפירוש שלפנינו, משקפים, פעמים, את נוסח הטיוטה עוד לפני שהרמב"ם החסיר ומחק, או לחלופין הוסיף והרחיב את הנוסח כפי שמופיע בטופס המקיף של פירוש

7 הרמב"ם מעיד במפורש על חיבורים רבים נוספים שכתב אלא שלבסוף לא הוציאם לפרסום. כך, לדוגמה, בהקדמה לפירוש המשנה (מהדורת ר"י קאפח, עמ' כה) הוא מזכיר חיבור על שלושה סדרים לש"ס; בפהמ"ש למסכת תמיד פ"ה מ"א וכן בתשובה (מהדורת הרב שילת, עמ' תרנב) הוא מזכיר את חיבורו 'הלכות הירושלמי'. סקירה קצרה על חיבורים אלו וחיבורים נוספים המיוחסים לרמב"ם, ניתן למצוא אצל הרב שילת, אגרות הרמב"ם, עמ' יט.

8 עיינו גם ש"ז הבלין, 'לתולדות הרמב"ם (ביירוסי ביחוסו ובזמן הולדתו)', דעת 15 (תשמ"ה) עמ' 67-79 ובהערה 58 שם.

9 על זיהוי קטעי הגניזה כטיוטות הרמב"ם ראו: ס' הופקינס 'מסורת הטקסט של פירוש המשנה לרמב"ם' ספונות כ (תשנ"א), עמ' 109-114; הנ"ל 'פירוש הרמב"ם' (לעיל, הערה 3) עמ' 21. באגרת השמד שנכתבה, ככל הנראה, בשנות העשרים של חייו, בסמוך או אף לפני פרסום פירוש המשנה (ראו אגרות הרמב"ם, מהד' קאפח, עמ' קה; שהעיר ל' שילת, אגרות הרמב"ם, מהד' שילת, עמ' כח הערה 14) הרמב"ם מבקר בחריפות את מי שאינו כותב טיוטות לחיבוריו (אגרות הרמב"ם, מהד' שילת עמ' לד): "זוהי האיש לא עשה דבר מכל זה, אבל כתב אלו העניינים הפחותים בטפס מהעתקה ראשונה ולא ראה לכתבם שנית ולתקנם מפני שהיה דברו אצלו בלא ספק בענין שלא היה צריך לחזור עליו...". הרמב"ם כתב טיוטות גם למשנה תורה, כפי שהוא מעיד על עצמו במפורש בתשובה לחכמי לונדל (אגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תקו): "הנוסחא [הילדה] הראשונה, שחברתי תחילה, שהקצתי מלבי ולא העתקתי". עיינו גם הרב יצחק שילת, 'לשלבי הכתיבה של משנה תורה - דף טיוטה שטרם פורסם בעצם כתב יד קדשו של הרמב"ם', מברכת משה - קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו הרב נחום רבינוביץ', צבי הבר וקרמיאל כהן (עורכים), עמ' 109-114; שם, י"צ שטמפר, 'הלכות הירושלמי לרמב"ם על מסכת כתובות - קטע שטרם פורסם וסיכום הממצאים עד כה', עמ' 12-108 (ובהערה 2 שם הפניות לספרות רחבה בנושא).

10 הופקינס, 'פירוש הרמב"ם' (לעיל, הערה 3), עמ' 20.

11 הופקינס, 'מסורת הטקסט' (לעיל, הערה 11) עמ' 114.

12 הופקינס, 'פירוש הרמב"ם' (לעיל, הערה 3) עמ' 23 הערה 50.

המשנה.¹³ על הנחה זו חלק בתוקף ר"י שילת¹⁴ שטען שהרמב"ם מעולם לא מסר את הטיוטות להעתקה וממילא לא ייתכן שהמתרגמים ראו ותרגמו קטעים אלו. לדעתו הטיוטות היו נוסח פרטי של הרמב"ם שרק הוא השתמש בהן, ולאחר שהעתיק לנוסח הנקי הניחן ב"גניזה". להלן עוד נחזור לשאלה זו.

קטע הטיוטה למסכת סנהדרין שפרסם הופקינס¹⁵ מכיל את מרבית הפירוש למסכת סנהדרין פרקים ראשון ושני. השוואה מדוקדקת בין נוסח הטיוטה ובין פירוש המשנה, בצורתו המוכרת, מלמדת שלמעט מספר שינויים, חלקם אומנם משמעותיים, ישנה זהות גדולה בניסוח הדברים ובתוכנם. הרושם המתקבל הוא שבין אם הרמב"ם מסר את הטיוטות לפרסום ובין אם לא, הן משקפות נוסח די סופי אותו התכוון הרמב"ם לפרסם ולא ניתן לראות בהן רשימה ראשונית של נקודות והערות. אחד ההבדלים הבולטים והמשמעותיים בין נוסח הטיוטה למסכת סנהדרין ובין נוסח פירוש המשנה הוא חידושו של הרמב"ם בשאלת חידוש הסמיכה. הקטע הארוך בעניין זה בפירוש המשניות מוסב, כפי שנראה להלן, על הפסקה במשנה "סמיכת זקנים ועגלה ערופה בשלשה" – לאחר שהרמב"ם מסביר שסמיכת זקנים היא מינוי הדיינים, הוא מאריך בפרטי הלכות הסמיכה ומביא את שיטתו בעניין חידוש הסמיכה. לאחר מכן הוא ממשיך ומבאר את המקור לצורך בשלושה דיינים בעגלה ערופה. ואולם בקטע הטיוטה – כל הקטע העוסק בצורת הסמיכה ובשאלת חידושה חסר. כך מופיע שם:

שורה 14: [...] סמיכת זקנים וכו' סמיכת זקנים הוא]

שורה 15: אקל מן שנים זקני לא אקל מן שנים אין בית דין שקול]

שורה 16: וה[לכה כר יהודה וקולה חליצה בשלשה הוא]

בצילום אותו מביא הופקינס ניתן לראות שכתב היד קרוע בתחילת השורות ובסופן כך שדברי הרמב"ם מקוטעים. על פי ההקשר, ובהתחשב בעובדה שלפי גודל כתב היד יש מקום למילים בודדות בלבד, וכן בהשוואה לפירוש המשנה של הרמב"ם כפי שהוא לפנינו, מציע הופקינס את השחזור הבא:

13 הופקינס, 'פירוש הרמב"ם' (לעיל הערה 3) עמ' 22-23.

14 י' שילת, תיקון משנה פירוש הרמב"ם לעבודה זרה והוריות, ירושלים תשס"ב עמ' יח הע' 44; שם עמ' כא הע' 49; הנ"ל, מסכת שבת עם פירוש הרמב"ם למשנה, ירושלים תשס"ה, עמ' 8.

Hopkins, Simon, Two new Maimonidean Autographs in the John Rylands University Library 15
 .,Bulletin of the John Rylands Library, 1985; 67(2): 710-735

סמיכת זקנים וכו' סמיכת זקנים הו [הקדמה אלחכאם. וקאל פי עגלה ערופה וסמכו זקני העדה ר' יהודה יקול וסמכו לא אקל מן שנים זקני לא אקל מן שנים אין בית דין שקול] אעני אן יכון עדדהם פרדא מוסיפין אחד. והלכה כר' יהודה

אם כן, בקטע זה הרמב"ם הסתפק בהסבר קצר הקובע שסמיכת זקנים הוא "הקדמה אלחכאם" (מינוי דיינים) ומייד עובר להסביר את המקור לשלושה דיינים בדין עגלה ערופה. אין שום רמז בדבריו לשאלת חידוש הסמיכה. עיון בשאר קטע הגניזה לסנהדרין פרק ראשון ושני מעלה שמעבר לכך הפירוש חופף כמעט לגמרי לכתב היד האוטוגרפי של פירוש המשנה. אם כן, בשלב הראשון של כתיבת פירוש המשנה, גם כאשר החיבור כבר היה כתוב במתכונת דומה מאוד למתכונת הסופית, החידוש של הרמב"ם בדבר חידוש הסמיכה עדיין לא נכתב על ידו. קשה כמובן לדעת אם הרמב"ם כלל לא חשב על פתרון זה בשלב זה, או שמא הדבר כבר התחדש לו ובכל זאת הוא החליט בתחילה שלא לכלול אותו בחיבור הרשמי מפני פקפוקים שונים שהיו לו בנוגע לנכונות של הנחותיו.

ג. פירוש המשנה מסכת סנהדרין

כאמור, כאשר הרמב"ם פרסם את חיבורו באופן רשמי וסופי, הופיע בו בהרחבה רעיון חידוש הסמיכה:¹⁶

סמיכת זקנים, היא מינוי הדיינים, והרמז לכך אמרו ויסמוך את ידיו עליו ויצוהו. ואין אנו צריכין סמיכה ביד, אלא האדם הראוי להתמנות אומרין לו בית דין הממנים אותו אתה רבי פלוני הרי אתה סמוך ומותר לך לדון דיני קנסות. ונעשה אותו האדם סמוך ונקרא אלהים וידון בכל הדינים. ודבר זה לא יהא אלא בארץ ישראל בלבד, אמרו אין סמיכה בחוצה לארץ, אלא צריך שיהא המתמנה והממנים אותו בארץ ישראל יחד. וכשתהיה לאדם סמיכה בארץ ישראל יש לו לדון דיני קנסות ואפילו בחוצה לארץ, לפי שכלל הוא אצלינו סנהדרין נוהגת בארץ ובחוצה לארץ כמו שיתבאר לקמן, אבל אם צריך שיהו השלשה סמוכין ואחר כך יהיה אפשר להם לסמוך אחר, הרי יש בדבר ספק והנראה מן התלמוד שצריך שיהא הגדול שבהם סמוך ויצרף אליו שנים וימנה את מי שירצה.

ואני סבור שאם תהיה הסכמה מכל התלמידים והחכמים למנות איש בישיבה כלומר

16 על פי תרגומו של הרב קאפח, משנה עם פירוש הרמב"ם, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ד-תשכ"ט (להלן, מהדורת ר"י קאפח).

שיעשוהו ראש, ובתנאי שיהא זה בארץ ישראל כמו שהקדמנו, הרי אותו האיש תתקיים לו הישיבה ויהיה סמוך ויסמוך הוא אחר כך את מי שירצה. לפי שאם לא תאמר כן לא תהא אפשרית מציאות בית דין הגדול לעולם, לפי שצריך כל אחד מהם שיהא סמוך בלי ספק והרי כבר הבטיח ה' בשיבתם באמרו ואשיבה שופטיך כבראשונה, ושמא תאמר שהמשיח ימנה אותם ואף על פי שאינם סמוכין, הרי זה מוכחש, לפי שכבר ביארנו בהקדמת ספרינו זה שהמשיח לא יוסיף בתורה ולא יגרע ממנה לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה. ואני סבור שהסנהדרין תשוב לפני התגלות המשיח וזה יהיה מסימניו אמר ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצך כבתחלה ואחרי כן יקרא לך עיר הצדק, וזה יהיה בלי ספק כאשר יכשיר ה' לבות בני אדם וירבו במעשה הטוב ותגדל תשוקתם לה' ולתורתו ויתרבה ישרם לפני בוא המשיח כמו שנתבאר בפסוקי המקרא.

הקטע כולו עוסק בשני עניינים: עניין אחד הוא צורת הסמיכה ולשם מה היא נצרכת. עניין שני הוא חידושו הגדול בנוגע לאפשרות חידוש הסמיכה. אנחנו נתמקד בעניין השני המתחיל במילים "ואני סבור שאם". הרמב"ם טוען¹⁷ שהסכמה כוללת של תלמידי וחכמי ארץ ישראל למנות אדם בראש הופכת אותו לסמוך, והוא יכול להמשיך ולסמוך אחרים. מעבר לטענה ההלכתית כשלעצמה, הרמב"ם אף מסביר מדוע זו האפשרות היחידה – שהרי לעתיד לבוא הסנהדרין ודאי תחזור, אך סמיכת הדיינים אינה בסמכות המשיח, ועוד שהסנהדרין תשוב לפני ביאת המשיח. את דיונו של הרמב"ם בעניין זה ניתן לחלק לארבעה חלקים:

1. עצם חידושו של הרמב"ם לפיו הסכמה כוללת של תלמידי וחכמי ארץ ישראל למנות אדם בראש, הופכת אותו לסמוך ["ואני סבור... את מי שירצה"].
 2. הסבר הרמב"ם לצורך בחידוש זה ["לפי שאם לא תאמר כן... שופטיך כבראשונה"].
 3. שלילת האפשרות שהמשיח ימנה סמוכים ["ושמא תאמר... שבעל פה"].
 4. טענה לפיה הסנהדרין תחזור לפני התגלות המשיח ["ואני סבור... בפסוקי המקרא"].
- אלא שעיון במהדורות הדפוס של הרמב"ם לפירוש המשנה, החל מהדפוס הראשון (נפולי

17 מלשונו של הרמב"ם נראה כי זהו חידוש אישי שלו והוא אינו מסתמך על מקור תלמודי או אחר. יש לציין שכך עולה גם מדברי הרמב"ם עצמו באגרת לרבי פנחס הדיין (עמ' תמוג' במהדורת שילת) שכתב: "ודבר שהוא מפלפולי אמר בפרוש 'יראה לי שהדבר כך וכך'. המילים 'יראה לי' בפירוש המשניות הם תרגום של הרב קאפח (בעוד בתרגום המודפס כתוב 'ואני סבור') כאשר הרמב"ם מביא את חידושו בעניין זה במשנה תורה (סנהדרין ד'א) הוא פותח עם המילים 'נראין לי הדברים'. לניסיונות למצוא מקור תלמודי לדבריו, עיינו משנה תורה מהדורת פרנקל, ספר המפתח הלכות סנהדרין, ירושלים-בני ברק תשס"ב עמ' שפד; י' כץ 'מחלוקת הסמיכה בין ר' יעקב בירב והרלב"ח', ציון טז (תשי"א) עמ' 39 הערה 93.

רנב'), מעלה שחלק ניכר מהקטע שבו עוסק הרמב"ם בחידוש הסמיכה – חסר. כך מופיע בדפוסים:

ואני סבור שאם תהיה הסכמה מכל התלמידים והחכמים למנות איש בישיבה כלומר שיעשוהו ראש, ובתנאי שיהא זה בארץ ישראל כמו שהקדמנו, הרי אותו האיש תתקיים לו הישיבה ויהיה סמוך ויסמוך הוא אחר כך את מי שירצה. לפי שאם לא תאמר כן לא תהא אפשרית מציאות בית דין הגדול לעולם, לפי שצריך כל אחד מהם שיהא סמוך בלי ספק והרי כבר הבטיח ה' בשיבתם באמרו ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצך כבתחלה ואחרי כן יקרא לך עיר הצדק, וזה יהיה בלי ספק כאשר יכשיר ה' לבות בני אדם וירבו במעשה הטוב ותגדל תשוקתם לה' ולתורתו ויתרבה ישרם לפני בוא המשיח כמו שנתבאר בפסוקי המקרא.

ניתן לראות שהחלק השלישי, על פי חלוקת הקטע שהצענו, השולל את האפשרות שהמשיח יסמוך, ותחילת החלק הרביעי, שבו הוא מתחיל וטוען שהסנהדרין תחזור לפני בוא המשיח, חסרים בגרסה זו. רי"ל מימון¹⁸ ציין כי בידיו עותק של התלמוד דפוס ראשון ונציה (רפ–רפו) לסדר נזיקין וקדשים עם הגהות בכתב יד של רבי בצלאל אשכנזי,¹⁹ ולצד נוסח הדפוס של קטע פירוש המשנה הנ"ל הוסיף רבי בצלאל אשכנזי בגיליון את הקטע החסר. רי"ל מימון טען שנוסח הדפוס משקף את המהדורה קמא של הרמב"ם, וההוספה של רבי בצלאל אשכנזי היא על פי המהדורה בתרא של הרמב"ם. אלא שעיון בכתב היד האוטוגרפי של הרמב"ם, שבו מופיעות כידוע הוספות רבות בגיליון שאותן הוסיף הרמב"ם במהלך חייו, מראה שאין שום סימן להוספה, והקטע כולו, כולל הקטעים החסרים בדפוסים, מופיע בכתב היד הנקי הראשון. הרב קאפח בהערותיו לפירוש המשנה העיר על חיסרון זה וכתב שזוהי טעות של המדפיסים מחמת הדומות. הרמב"ם חוזר בקטע זה פעמיים על הפסוק "ואשיבה שופטיך", ולאחר כתיבת הפסוק בפעם הראשונה דילגו המדפיסים להמשך דברי הרמב"ם המופיעים לאחר אזכורו של הפסוק בפעם השנייה.²⁰ אומנם בדיקה בכתבי היד השונים של פירוש המשניות מעלה שהשמטה זו קודמת לדפוסים. מחד גיסא, בכל כתבי היד

18 רי"ל מימון, חידוש הסנהדרין במדינתו המחודשת, ירושלים תשכ"ז, עמ' מב.

19 על מפעל ההגהות של רבי בצלאל אשכנזי עיינו מאמריו של ב' מאיר, 'הגהותיהם של רבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס האב שלהם', אספות; ספר שנה למדעי היהדות (א) תשמ"ז, עמ' מז–קד; הנ"ל, 'הגהות משנה תורה מן הטופס שלרמב"ם והגהות המיוחדות לרבי בצלאל אשכנזי והאר"ל', סיני (א, ק) תשמ"ז, עמ' קלה–קמב.

20 טעויות מחמת הדומות שכיחות אצל מתרגמי פירוש המשנה לרמב"ם. דוגמה אחת קרובה ניתן להביא מראשית הפירוש לסנהדרין פרק שני, שם מופיע פעמיים בדברי הרמב"ם 'מעלתו', והמתרגם דילג מהאזכור הראשון לשני (כפי שמופיע לפנינו בדפוסים) והמשפט הפך להיות בלתי מובן וללא פשה.

התימניים בערבית שאותם בדקתי הקטע מופיע באופן מלא וכפי שנמצא לפנינו באוטוגרף של הרמב"ם.²¹ מאידך גיסא, בכל כתבי היד המייצגים את תרגומו של רבי שלמה בר יוסף²² שאותם בדקתי – הקטע חסר.²³

לאור זאת המסקנה המתבקשת היא שהרמב"ם עצמו הוסיף את הקטע כולו בעת כתיבת המהדורה הראשונה, אולם כבר המתרגם של סדר נזיקין, רבי שלמה בר יוסף, השמיט את הקטע מחמת הדומות. אלא שכאן יש לשוב אל טענתו העקרונית של הופקינס בנוגע לטיוטות הפירוש. כזכור, הופקינס טען כי טיוטות הפירוש נמסרו על ידי הרמב"ם לתרגום עוד לפני שהשלים את הנוסח המקיף. בדבריו שם הוא אף הוא עוסק במפורש בהשמטות של המתרגמים וכותב: "התרגום העברי משקף לעיתים גרסה שנמצאת כבר בטיוטה אבל עוד לא תוקנה בנוסח המאוחר או שעוד לא נמחקה ממנו. בדומה לכך יש להסביר כמה מהשמטות כביכול שבתרגום על סמך ההנחה שהרמב"ם עוד לא הרחיב את נוסח החיבור בעת שנעשה התרגום".²⁴ על פי טענתו העקרונית ניתן להציע את האפשרות שהקטע הנזכר החסר בתרגומים איננו תוצאה של השמטה, אלא מייצג טיוטה של הרמב"ם, בשלב מתקדם יותר מקטע הטיוטה שפרסם הופקינס ובו עסקנו בפסקה הקודמת, ששם, כאמור, כל הנושא אינו נידון, ובו הרמב"ם רק החל להרחיב את הדיבור על אודות חידוש הסמיכה. אפשר שמעבר לעצם האפשרות התאורטית בעניין זה, ניתן גם למצוא 'חספוס' בלשון הקטע המלמד על הוספה מאוחרת יותר. כאמור, בקטע המלא, כפי שמתקף בכתב היד האוטוגרפי, הרמב"ם מצטט פעמיים את הפסוק מישעיהו א', "ואשיבה שופטיך כבראשונה". פעם אחת היא בתחילת הקטע, כאשר הוא מסביר את הצורך בחידוש הסנהדרין "לפי שאם לא תאמר

21 כך בכת"י התימנים האלו: ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb 8°6974. (מאה י"ד. מס' סרט במכון לתצלומי כת"י: f 40861); רמת גן – אוניברסיטת בר אילן 926 (מאה כ'. מספר סרט f 74903); ניו יורק – בהמ"ל MS 5523. (מאה ט"ו. מס' סרט f 37287).

22 על תרגומו לסדר נזיקין ראו י' שילת, הקדמות הרמב"ם למשנה, מעלה אדומים תשנ"ב, עמ' יג, קכו.

23 כך בכת"י האלו: אוקספורד – בודלי; קטלוג נויבאואר 1272/3 (מאה י"ד. מס' סרט f 22086); פרמא – פלטינה 3174 (מאה י"ד. מס' סרט f 13912); אוקספורד – בודלי; קטלוג נויבאואר 1/408 (מאה ט"ו. מס' סרט f 18396); פריס 328–329 (מאה יד-טו), מהדורת צילום, ירושלים תשל"ג.

יש לציין שההבדל בין כתבי היד בעניין זה שימש אחת מנקודות המחלוקת בין המהר"י בי רב ומהרל"ח בוויכוח הנודע בניהם בשאלת חידוש הסמיכה. לפני המהרל"ח (שו"ת מהרל"ח, קונטרס הסמיכה, מהדורת קרן רא"ם, תשס"ח, עמ' תצד-תצה) עמד תרגום הרמב"ם לפהמ"ש שבו חסר הקטע הנזכר, כך שלפי גרסתו טענתו היחידה של הרמב"ם 'בעד' חידושו היא שהסנהדרין תחזור לפני בוא המשיח. המהרל"ח, שהבין שהרמב"ם חזר בו במשנה תורה, הסביר את חזרתו בכך שהרמב"ם סבר בעת כתיבת משנה תורה שהמשיח יחדש את הסנהדרין. אלא שעל כך הגיב המהר"י בי רב (שם, עמ' תק) וכתב שישנו פער בין 'העתקת לשון הקודש' ובין 'העתקת הערבי' ומעתיק את לשונו בערבית שם אכן מופיע הקטע המלא ושם מפורש שלדעת הרמב"ם לא ייתכן שהמשיח יעשה זאת. על טענה זו השיב המהרל"ח (שם עמ' תקיב) וטען שאולי הנוסח העברי נכון יותר והעובדה שהקטע חסר יכלה ללמד שהרמב"ם חזר בו ומחק את הטענה המופיעה במקור הערבי. כמובן לאור הידיעות שיש בידינו כיום בנוגע לכתבי היד של הרמב"ם והיחס ביניהם ובין התרגומים הצעה מעין זו לא תיתכן.

24 הופקינס, 'פירוש המשנה' (לעיל, הערה 3) עמ' 22.

כן לא תהא אפשרית מציאות בית דין הגדול לעולם... והרי כבר הבטיח ה' בשיבתם באמרו ואשיבה שופטיך כבראשונה". הפעם השנייה היא לקראת הסוף, כאשר הוא טוען שחזרת הסנהדרין תהיה לפני בוא המשיח: "ואני סבור שהסנהדרין תשוב לפני התגלות המשיח וזה יהיה מסימניו אמר ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועציד כבתחלה ואחרי כן יקרא לך עיר הצדק...". על פניו אין ממש צורך בציטוט של שני הפסוקים ובקביעה שהוא מביא בחלק הראשון "והרי כבר הבטיח ה' בשיבתם". הרמב"ם יכול היה לפתוח ולהסביר את חידושו בכך "שאם לא תאמר כן לא תהא אפשרית מציאות בית דין הגדול לעולם לפי שצריך כל אחד מהם שיהא סמוך בלי ספק", להמשיך ולדחות את האפשרות שהמשיח ימנה אותם ולסיים בחלק הרביעי, לפיו הסנהדרין תחזור לפני ביאת המשיח וכפי שמוכח מהפסוק. ייתכן שניתן להוכיח מהציטוט הכפול שבתחילה באמת כתב הרמב"ם כפי שמופיע בתרגומים, ולאחר מכן החליט להוסיף קטע נוסף ובו הוא מסביר מדוע ברור לו שהמשיח עצמו לא יסמוך, וכן הרחיב קצת יותר בטענתו האחרונה שהסנהדרין תחזור לפני ביאת המשיח. אם אכן כך, הרי שנחשף לפנינו שלב נוסף בכתבת חידוש זה של הרמב"ם, וגם לאחר שהחליט להוסיף קטע זה לפירוש המשנה הוא עשה זאת בשני שלבים. אולם אחרי כל זה, נדמה שהוכחה חותכת אין כאן, וייתכן שהחיסרון אכן נובע מהשמטה של המתרגם מחמת הדומות.

ד. פירוש המשנה מסכת בבורות

מקום נוסף בפירוש המשנה שבו הרמב"ם עוסק בקצרה בחידושו זה הוא בפירושו למסכת בכורות פרק ד משנה ג:

וכבר ביארנו בתחלת סנהדרין שאין נקרא בית דין בסתם אלא סמוך בארץ ישראל, בין שהיה סמוך מפי סמוך או בהסכמת בני ארץ ישראל למנותו ראש ישיבה, לפי שבני ארץ ישראל הם אשר נקראין קהל, וה' קראם כל הקהל ואפילו היו עשרה אחדים, ואין חוששין למי שזולתם בחוצה לארץ כמו שבארנו בהוריות.

הרמב"ם פותח בהפניה למה שביאר "בתחילת סנהדרין" ומסכם בקצרה את חידושו. אם כן, קטע זה נכתב לאחר כתיבת הפירוש על מסכת סנהדרין. ואולם ניתן לראות שנוסח חידושו כאן שונה במקצת ממה שכתב שם. ראשית, בעוד במסכת סנהדרין הוא תלה את ההסכמה הנדרשת "בתלמידים ובחכמים... ובתנאי שזה יהיה בארץ ישראל", כאן הרמב"ם מדבר על "הסכמת בני ארץ ישראל". שנית, הרמב"ם כאן מסביר מדוע הדבר תלוי בבני ארץ ישראל בלבד ותולה את זה בכך שרק הם נקראים קהל. להלן (סעיף ו) נחזור ונזדקק

להבדלים אלו.

ה. משנה תורה

הרמב"ם הביא את הצעתו בעניין חידוש הסמיכה גם במשנה תורה הלכות סנהדרין. בפרק ד עוסק הרמב"ם בדינים שונים הקשורים לסמיכה, כגון הצורך בדיינים סמוכים, כיצד סומכים ועוד, ובהלכה יא הוא כותב:²⁵

הרי שלא היה בארץ ישראל אלא סומך אחד מושיב שנים בצדו וסומך שבעים כאחד או זה אחר זה ואחר כך יעשה הוא והשבעים בית דין הגדול ויסמכו בתי דינין אחרים. נראין לי הדברים שאם הסכימו כל החכמים שבארץ ישראל למנות דיינין ולסמוך אותן הרי אלו סמוכים ויש להן לדון דיני קנסות ויש להן לסמוך לאחרים. אם כן למה היו החכמים מצטערין על הסמיכה כדי שלא יבטלו דיני קנסות מישראל, לפי שישראל מפזרין ואי אפשר שיסכימו כלן ואם היה שם סמוך מפי סמוך אינו צריך דעת כולן אלא דן דיני קנסות לכל שהרי נסמך מפי בית דין. והדבר צריך הכרע.²⁶

כפי שניתן לראות, רק הפסקה השנייה²⁷ עוסקת ישירות בנושא חידוש הסמיכה, אולם נראה שיש קשר ברור בין שתי הפסקאות. שתי הפסקאות עוסקות במציאות שבה אין סנהדרין, אלא שבראשונה מדובר במציאות שנשאר רק סמוך אחד, והרמב"ם כותב שיש אפשרות לתקן את המצב ומספיק סמוך אחד על מנת לחזור ולסמוך אחרים ולחדש את הסנהדרין.²⁸ לאחר מכן, בפסקה השנייה, הרמב"ם מציע אפשרות לסמוך חכמים במקרה קיצוני יותר שבו אין כבר סמוכים כלל ומביא את חידושו, שהסמכת כל החכמים שבארץ ישראל למנות ולסמוך דיינים הופכת אותם לסמוכים.

השוואה בין דברי הרמב"ם כאן ובין דבריו בפירוש המשניות מעלה מספר הבדלים משמעותיים, בהם נדון להלן (סעיף ו). לענייננו כעת יש לשים לב בעיקר להבדל הבולט

25 על פי מהד' הר"י קאפה, ירושלים תשנ"ו.

26 בנוגע למילים 'והדבר צריך הכריע', ר"ל מימון, (לעיל, הערה 18) הערת כוכבית בעמ' ה, כתב: "הרי בכמה כתבי יד של הרמב"ם אין המילים הללו כלל וכבר הרגיש בכך הרב ד"ר דוב רעוועל במאמרו "בחורב" (כרך ה' חוברת ט-י). אולם א' שוחטמן, 'והדבר צריך הכרע', שנתון המשפט העברי יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט), עמ' 234, מצייין שמבדיקה שערך בתצלומי כתבי היד של משנה תורה במכון לכתבי יד עבריים וכן מבדיקה שערך הרב קאפה, לבקשתו, בשלושה כתבי יד ימיניים שברשותו, עולה שבכולם מילות סיום אלו קיימות. הוא מצייין שם לדברי הרב מימון ומתקשה בעדותו ומפנה גם לרב מ' מ' כשר (לעיל, הערה 5) כרך טו, עמ' קפב, שגם כן חיפש בכתבי יד ולא מצא עדות לכך וכתב "ונכון היה שהרי"ל (=הרב מימון) יציין לאיזה כת"י הוא מתכוון". ואומנם בכל המהדורות המדויקות שיצאו בשנים האחרונות, רמב"ם פרנקל, יד פשוטה לרב נ"א רבינובין והרב שילת, מופיע משפט זה.

27 החלוקה לשתי פסקאות מקורה בהפרדה הברורה ביניהן בכתבי היד וכפי שגם הדפיס הרב קאפה במהדורתו.

28 מקור דבריו, כפי שהעירו נושאי הכלים, הוא בסיפור המופיע בבבלי, סנהדרין דף יג ע"ב על אודות רבי יהודה בן בבא שמסר נפשו על סמיכתחכמים.

האחרון והידוע מכולם, הדרך שבה מסיים הרמב"ם את ההלכה, "והדבר צריך הכרע". ההבנה הפשוטה של דבריו היא שהוא נשאר במעין צריך עיון בנוגע לעצם החידוש שלו.²⁹ ניתן לראות, אם כן, שאף שהרמב"ם שב ומזכיר את חידושו במשנה תורה, הוא משנה מעט את ניסוח ההלכה: הוא משמיט את הנימוקים שהביאו אותו לחדש רעיון זה, משנה מעט את הפרטים ההלכתיים המאפשרים את חידוש הסמיכה ומעל הכול מביע, ככל הנראה, ספק בעצם החידוש. זאת אומרת שבעוד בתחילה, כאשר כתב את הטיוטה לפירוש המשנה, הוא לא חשב על חידושו זה או לחלופין לא היה מעוניין להעלות אותו על הכתב, הרי שלאחר מכן, כאשר כתב את פירוש המשנה, הציע את חידושו מתוך תחושת ודאות. אלא שבשלב השלישי הרמב"ם שב והסתפק בעניין זה. אף שהרמב"ם לא הסביר מה גרם לו להסתפק

29 כידוע, ביאורו של משפט זה הוא עמד במרכז המחלוקת בין רבה של צפת רבי יעקב בי רב (מהר"י בי רב) ובין רבי לוי בן חביב מירושלים (מהרלב"ח) וחכמים נוספים במחצית הראשונה של המאה ה-16. ההנחה המוסכמת על כולם הייתה שהרמב"ם מביע במשפט זה ספק, אלא שהמהר"י בי רב (שחכמי צפת סמכו אותו לאור חידושו של הרמב"ם) טען שהוא מסתפק במה שכתב בראשית ההלכה שכדי לסמוך ניתן להסתפק באחד סמוך ועוד שנים לא סמוכים. לעומתו, המהרלב"ח, רדב"ז (רבי דוד בן זמרא ממצרים) בפירושו למשנה תורה שם ואחרים פירשו שהמשפט מתייחס לדבריו האחרונים של הרמב"ם בנוגע לעצם חידוש הסמיכה. דיון מפורט בדעות השונות, כולל התייחסות רחבה לספרות קודמת בנושא, ניתן למצוא אצל שוחטמן, (לעיל, הערה 33) עמ' 217-241. שוחטמן עצמו מציע פירוש אחר לחלוטין למשפט זה, ולאחר שהוא מצביע על העובדה שלא מצאנו בשום מקום אחר שהרמב"ם מביע ספק בפסיקות ההלכה שלו, גם לא באלו התלויות בסברתו האישית, הוא טוען שכוונת הרמב"ם במשפט זה היא שדיני קנסות צריכים הכרעה. לטענתו המשפט הזה מוסב על המשפט הקודם, שבו הרמב"ם הסביר למה חכמים היו מצטערים שלא תבטל שושלת הסמיכה כדי שלא ייבטלו דיני קנסות, והרמב"ם סיים את ההלכה והסביר שההתקשות של חכמים בעניין היא מפני שדיני קנסות צריכים הכרעה. באופן דומה פירש גם הרב רבינוביץ בפירושו 'יד פשוטה' למשנה תורה, סנהדרין שם. ואולם למרות זאת נראה לי שפשוט דברי הרמב"ם נוטים להבנה המקובלת שהרמב"ם מביע במשפט זה ספק בהצעתו לחידוש הסמיכה. עיינו גם הרב מ"מ כשר (לעיל, הערה 5) כרך טו עמ' קפב. בנוגע לשאלה מדוע באמת הסתפק הרמב"ם בחידושו, המהרלב"ח (שם, עמ' תצה) כתב שהרמב"ם חזר בו מהטענה שהמשיח לא יוכל לחדש את הסמיכה. כך גם אצל הרדב"ז בפירושו לרמב"ם שם. הצעה נוספת שהעלה המהרלב"ח היא שהרמב"ם חזר בו מההנחה שהסנהדרין תשוב לפני ביאת המשיח. כך גם העלה הרב מ"ל זק"ש, 'סמיכת זקנים (לשאלת חידוש הסנהדרין)', התורה והמדינה (ג) תל אביב תשי"א עמ' יב. בדומה לכך כתב גם י' בלדשטיין 'הצעת הרמב"ם' (לעיל, הערה 8) עמ' 250-252 כאשר כתב שאולי חזרת הרמב"ם אינה נגינה מהמשנה ההלכתית שלו אלא ממשנת הגאולה שלו. בין השאר הוא מפנה למספר חוקרים הסוברים שבכתביו המאוחרים סבר הרמב"ם כי התשובה ותיוקון החברה אינם תנאי מקדים לגאולה, ואם כך אפשר שהסנהדרין תחווה בדרך כל שהיא (אך לא על ידי המשיח עצמו!) בימות המשיח ושוב אין חובה לקבל את חידושו של הרמב"ם המאפשר לחדש את הסמיכה עוד לפני ביאת המשיח (יש להעיר שמספר גאונים וראשונים, בלי קשר וללא התייחסות לדברי הרמב"ם, הניחו כי הסמיכה תשוב עם התגלות המשיח וביאורו את הפסוק בישעיהו א' כמכוון לימי המשיח. כך, לדוגמה, מופיע בסדר רב עמרם גאון (הרפנס) סדר הפילה: "ומה ראו לומר קברין גליות אחר ברכת השנים, דכתיב ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשא לעמי ישראל כי קרבו לבא (יחזקאל ל"ג), וכיוון שנתקבצו גליות בא משיח ועושה דין ברשעים, דכתיב ואשיבה ידי עליך ואצרך כבור סיגך. וכתוב ואשיבה שופטך כבראשונה, ויועצך כבתחילה. וכיון שנעשה דין ברשעים כלו המינים". כך כתב גם רד"ק בפירושו לישעיהו פרק א', כו: "ואשיבה שופטך כבראשונה – כמו שאמר מלאתי משפט, וזה יהיה בימות המשיח שיכלו הרשעים כלם". באופן דומה התנסח גם הרטב"א בחידושי ליבמות דף קכ ע"ב "וה...ה בכל דיני אישות דעבדינן שליחותיהו, עד שיבא משיח ויתקיים בנו מקרא שכתוב ואשיבה שופטך כבראשונה ויועצך כבתחילה אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה אכ"ר"]. הרדב"ז שם והתוספות יום טוב בפירושו לסנהדרין פרק א, ג הציעו שהרמב"ם חזר בו משום שלדעתו אליהו הנביא יוכל לחדש את הסמיכה עוד לפני ביאת המשיח. אומנם נראה שקשה לייחס כיוון זה לרמב"ם. באותה צורה שמתבטא הרמב"ם בפירוש המשנה לסנהדרין ביחס למשיח, שלא ישנה כלום בדיני התורה, כך הוא כותב גם ביחס לאליהו בפירוש המשנה עדייות פרק ח, ז, שאף שיבוא לפני משה "לא יוסיף ולא יגרע בתורה אלא יסלק את מעשה העוול בלבד". עיינו גם דבריו הידועים במשנה תורה, הלכות מלכים פרק י"ב ב: "ויש מן החכמים שאומרים שקודם ביאת המשיח יבא אליהו, וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים סתומין הן אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפוסקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו". אפשרות נוספת שהעלה שם מהרלב"ח (עמ' תצו) היא שהרמב"ם חזר בו לאור הסיפור בסנהדרין יג ע"ב על מסירות הנפש של רבי יהודה בן בבא לסמיכת החכמים. כפי שראינו לעיל, הרמב"ם במשנה תורה, לאחר שמציג את חידושו, מרגיש צורך להסביר מדוע, אם כן, חכמים הצטערו על ביטול הסמיכה, כאשר בפשוט הוא רומז לסיפור זה. על כך הוא עונה שעל מנת לחדש את הסמיכה יש צורך לקבץ את כל החכמים, אולם אם נשאר אחד סמוך מפי סמוך הוא יכול לסמוך לבדו. המהרלב"ח הציע שדברי הרמב"ם "והדבר צריך הכרע" נובעים מפקוקו של הרמב"ם בחילוק שעשה בין הצורך בחידושו ובין העולה מהסיפור לפיו יש קושי של ממש לחדש את הסמיכה (וראו להלן הערה 39 שם הצענו שכבר הרשב"א פירש כך את דברי הרמב"ם).

בדבר, אפשר ללמוד על עצם העובדה שהוא אינו משוכנע בנכונות של חידושו מכך שבטיוטה של פירושו הוא לא עסק בכך.³⁰

1. ההבדלים ההלכתיים שבין המקורות

מעבר לעובדה שהרמב"ם עסק בחידוש זה גם בפירוש המשניות לסנהדרין, גם בפירוש המשניות לבכורות וגם במשנה תורה, ישנם גם מספר הבדלים בין המקורות. השאלה אותה בוחן מאמר זה היא אם ניתן לזהות שינוי בשיטתו של הרמב"ם, לאורך השנים, בנוגע לפרטיו של החידוש ההלכתי:

1. בפירוש המשנה בסנהדרין כתב הרמב"ם "שאם תהיה הסכמה מכל התלמידים והחכמים", בפירוש המשניות למסכת בכורות כתב "בני ארץ ישראל", ואילו כאן הזכיר רק את "החכמים שבארץ ישראל".

2. בפירוש המשנה לסנהדרין תיאר הרמב"ם מהלך משולש: א. התלמידים והחכמים מסכימים למנות מישהו בראש. ב. לאיש שמינו מתקיימת הישיבה והוא הופך סמוך. ג. אותו סמוך סומך אחרים. זהו התיאור גם בפירוש המשניות בבכורות. ואולם במשנה תורה הרמב"ם מתאר את הדברים בצורה שונה: אם ישנה הסכמה של כל החכמים למנות ולסמוך דינים, הרי אלו סמוכים. הסמיכה נעשית באופן ישיר על ידי כל החכמים ולא דרך החכם שהעמידוהו בראש.³¹

3. בפירוש המשניות לסנהדרין הביא הרמב"ם שתי הוכחות לחידושו (משיח לא יכול למנות, ודעתו שהסנהדרין תחזור לפני בוא המשיח). לעומת זאת במשנה תורה הוא אינו מוכיח כלל את הצורך בחידוש הסנהדרין³² ובמקום זאת הוא מסיר מעליו קושי אותו ניתן להעלות נגדו – שאם חידושו נכון מדוע חכמים הצטערו על ביטול הסמיכה.³³ על כך הוא עונה שקשה

30 אם כן, כמובן, אפשר גם להסביר שבשלב כתיבת הטיוטה הוא כלל לא עסק בשאלה זו.

31 העיר על הבדל זה כבר המהר"ב"ח (לעיל, הערה 31) עמ' תצד.

32 המהר"ב"ח (לעיל, הערה 31) עמ' תצד' טען שישנו הבדל הלכתי משמעותי בין פירוש המשנה ובין משנה תורה בנוגע לאפקטיביות של חידוש הסמיכה. לטענתו, בעוד בפירוש המשנה הרמב"ם מדגיש שחידוש הסמיכה יאפשר את חידוש הסנהדרין, הרי שבמשנה תורה הרמב"ם מתייחס אך ורק לחידוש היכולת לדון דיני קנסות. אלא שעל פי הקשר דבריו בחלק הראשון של הלכה יא נראה שהרמב"ם אינו מבדיל בעניין זה מבחינה הלכתית. גם לאור ההלכות שם בפרק ז, א-י נראה שהרמב"ם אינו עושה הבחנה משמעותית בין סמיכה לעניין קנסות ובין סמיכה לסנהדרין. ראו גם את דבריו של שוחטמן (לעיל, הערה 33) עמ' 221-225. יש לציין אומנם לדבריו של בלידשטיין, 'הצעת הרמב"ם' (לעיל הערה 8), עמ' 244, המעיר שבעוד בפירוש המשנה הזדיון בעניין הסמיכה מתחבר לתהליך הגאולה ולשאלות הנוגעות לביאת המשיח, הרי במשנה תורה הרמב"ם אינו מוזכר את הקשר בין הסמיכה ובין ביאת הגואל. נראה שמבחינה ספרותית ומבחינת הדגש ודאי שהדברים נכונים, אולם, כאמור, מבחינה הלכתית לא נראה שהרמב"ם שינה את דעתו בנוגע לסמכותם האפשרית של הסמוכים החדשים.

33 בפשטות כוונתו של הרמב"ם היא לסיפור על רבי יהודה בן בבא במסכת סנהדרין יג ע"ב שמסר נפשו על מנת לסמוך חכמים. הרשב"א בחידושו לב"ק דף לו ע"ב מצייין לחידושו של הרמב"ם וכותב:

לקבץ את כל החכמים ולסמוך מחדש.

ואולם, ראשית, יש לשים לב למשותף בין המקורות, והוא קביעתו של הרמב"ם על כך שההסכמה צריכה להיות של תלמידי וחכמי ארץ ישראל / בני ארץ ישראל / החכמים בארץ ישראל. קביעה זו נובעת בפשטות מקביעת הגמרא בסנהדרין דף יד ע"א, קביעה שגם הרמב"ם מזכיר במפורש במקורות הנ"ל, שגם כאשר יש סמוך מפי סמוך, ניתן לסמוך רק בארץ ישראל.

הרמב"ם הסביר במפורש את הצורך בארץ ישראל בפירוש המשנה לבכורות שציטטנו לעיל: "... שאין נקרא בית דין בסתם אלא סמוך בארץ ישראל, בין שהיה סמוך מפי סמוך או בהסכמת בני ארץ ישראל למנותו ראש ישיבה לפי שבני ארץ ישראל הם אשר נקראין קהל, וה' קראם כל הקהל ואפילו היו עשרה אחדים"³⁴. כפי שהראה ד' הנשקה,³⁵ בהתייחסו לצורך שסמיכה תיעשה בארץ ישראל דווקא, הרמב"ם מבין שקביעת הגמרא במסכת הוריות דף ג ע"א לעניין דין פר העלם דבר של ציבור, כאשר בית דין מורים הוראה בשגגה המחייבת קרבן, שאין קרוי קהל אלא בני ארץ ישראל, היא עיקרון כללי שלפיו צביונו הלאומי של העם קיים דווקא ביושבי ארץ ישראל, ולעיקרון זה מספר השלכות שאחת מהן היא הסמיכה, שצריכה להיעשות בארץ ישראל דווקא.³⁶ הסמיכה היא מינוי שיש לו משמעות לאומית,

אלא שראיתי להרמב"ם ז"ל שכתב מן הסברא שאלו הסכימו כל חכמי ארץ ישראל לסמוך סומכין אף על פי שאין סומך אלא סמוך ה"מ יחיד סמוך עם שנים שאינם סמוכין או אפילו שלשתן סמוכין אבל אם הסכימו לכך כל חכמי ישראל הרשות בידן לסמוך. ואף על פי שיש לעיין בזה ממה שאמרו בפ"ק דע"ז וכן בסנהדרין ברם זכור אותו האיש לטוב שאלמלא הוא בטלו דיני קנסות בישראל דאלמלא אלמלא סמך הוא אותן ה' זקנים לא ה' באפשר לסמוך מפני שלא היו שם סמוכין לסמוך. הרשב"א כותב שיש לעיין בדבריו לאור הסיפור על רבי יהודה בן בבא. אלא שהרמב"ם עצמו התייחס במפורש לשאלה זו באומרו "אם כן למה היו החכמים וכו'!" על בעיה זו כבר העיר המהר"י בי רב (לעיל, הערה 31) עמ' תקא. אפשר שיש להסיק מכך שהרשב"א הכיר רק דברי הרמב"ם בפהמ"ש. כך אכן הציע החזון איש (מעשרות סימן יג; ליקוטים חו"מ סימן א) וכותב שאין לתמוה שהוא לא רק ראה את דבריו במשנה תורה "שלא נתחייבו הראשונים ז"ל להיות בקיאים בדברי הר"מ". אלא שהוא מסיים שדווקא הרשב"א היה בקי בדבריו, ולכן הוא מציע הסבר אחר לפיו כוונת הרשב"א לומר שהרמב"ם כתב את חידושו אף שהרמב"ם ידע שיש לעיין בחידושו זה לאור הסיפור על רבי יהודה בן בבא.

נראה לי שניתן להוכיח שהצעתו השנייה של החזון איש, שהרשב"א ראה את דברי הרמב"ם במשנה תורה, נכונה, אם כי יש להסביר את דברי הרשב"א בצורה מעט שונה. עמדנו לעיל על ההבדל בדרך חידוש הסמיכה בין פירוש המשנה ובין משנה תורה, כאשר באחרון הרמב"ם אינו מזכיר את הצורך למנות קודם אדם בראש שישמוך את השאר אלא החכמים הם אלו שסומכים ישירות. אם מעינים בדברי הרשב"א ניתן לראות שהוא מצטט מהרמב"ם את המודל של משנה תורה "שאלו הסכימו כל חכמי ארץ ישראל לסמוך סומכין". אם כך, הרי חזרת השאלה כיצד הוא מקשה על הרמב"ם אם הרמב"ם במפורש ענה על שאלה זו? נראה לי שבאמת הרשב"א כלל אינו מקשה על הרמב"ם, אלא פשוט מצטט אותו בסגנון חופשי. כאשר הרשב"א כותב "ואף על פי שיש לעיין" כוונתו לדברי הרמב"ם ששמצד אחד התייחס לבעיה זו ("אם כן למה היו החכמים מצטערין"), אך מצד שני מסיים ואומר "והדבר צריך הכרע", והרשב"א מפרש שכוונתו היא שבאמת עדיין יש לעיין בחידושו שלו לאור הסיפור על רבי יהודה בן בבא וההסבר שהוא נתן לכך אינו מספק. וראו גם לעיל הערה 37.

34 כך גם במשנה תורה, הלכות שגגות, פרק יג, ב.

35 הנשקה (לעיל, הערה 6), עמ' 189-190.

36 אפשר שהקשר בין הסמיכה ובין ההוראה בעניין זה בא לידי ביטוי בפסיקת הרמב"ם (משנה תורה סנהדרין פרק ד', ו) לפיה ארץ ישראל לעניין סמיכה היא גבול עולי מצרים. רבי מאיר שמחה מדווינסק, אור שמח על הרמב"ם (שם), הפנה לירושלמי פסחים פרק ז הלכה ו שם קבע ריב"ל שבהוראה הלכו מלבוא חמת עד נחל מצרים. אלא שבנוסח כת"י ליידין (וכן בנוסח דפוס וילנא וונציה) הן בסוגיה בפסחים שם (לד ע"ג) והן בירושלמי הוריות פרק א הלכה ב (מו ע"א) הגרסה היא 'לראייה'. אולם יש לציין שמהבבלי (הוריות דף ג ע"א)

ולכן היא יכולה להתקיים רק בארץ, משום שרק יושביה הם נציגי האומה.

אלא שאם כך, נמצאנו למדים שהסמוך יונק את כוחו מהקהל, מהאומה, ולא, כפי שאולי יכולנו לחשוב, מהמנהיגות התורנית כשלעצמה. כאשר הרמב"ם מגדיר בראשית הלכות סנהדרין שהיושבים בבית הדין הגדול חייבים להיות סמוכים איש מפי איש עד משה רבנו, הוא מבין שמשה רבנו לא סמך אחרים על תקן נציג ה' אלא דווקא על תקן נציג האומה.³⁷ גם כאשר הרמב"ם קובע (שם) שסמוך יחידי יכול לסמוך אחרים, הרי הוא עושה את זה כנציג האומה. לאור זאת, חידושו של הרמב"ם בעניין חידוש הסמיכה נראה ברור ומובן. אם שושלת הסמיכה נפסקה ואין יותר נציגים יחידים של האומה, הרי שהאומה (הקהל שבארץ ישראל) כולה יכולה לשוב ולסמוך חכמים.³⁸

ואולם דווקא לאור זאת יש לדון בהבדלים שקיימים בכל זאת בין המקורות:

1. כפי שראינו, בפירוש המשנה למסכת סנהדרין כתב הרמב"ם "תלמידים וחכמים" שבארץ ישראל, בפירושו לבכורות כתב 'בני ארץ ישראל' ואילו במשנה תורה כתב חכמים שבארץ ישראל. האם להבדלים אלו יש משמעות עקרונית? בנוגע להבדל בין פירושו למסכת סנהדרין לבין פירושו לבכורות – מכיוון שהרמב"ם מפנה בפירושו לבכורות לפירושו

באמת משמע כך, והמקור שמביאה הגמרא לכך שהולכים בהוראה אחר רוב יושבי ארץ ישראל הוא הפסוק במלכים א' פרק ה', סה' וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים".

37 ראו דברים דומים אצל הרב מ"ל זק"ש (לעיל, הערה 37), עמ' יג: "וברור הדבר כי עצם היסוד של הסברא שקבלת ישראל מועילה בסנהדרין מקורה בזה שמשה רבינו אדון הנסמכים לא היה סמוך אלא שכל ישראל קבלו אותו לרבן ועל ידי זה היה סמוך וסמך גם לאחרים והוא הדין בזה הוזה שבטלה הסמיכה מועילה קבלת כל ישראל היושבים בארץ ישראל".

38 כך כבר הסביר את דברי הרמב"ם הרב שאול ישראלי, 'בעקבות הדיונים', התורה והמדינה (ג) תל אביב תשי"א, עמ' לה. תוך שהוא מתייחס במפורש לקביעת הרמב"ם שבני ארץ ישראל הם הקהל. הוא מפנה בהקשר זה לגמרא בסנהדרין דף יד ע"א הפותרת את הסתירה בנוגע לשאלה מי סמך את רבי מאיר ורבי יהודה (רבי יהודה בן בבא או רבי עקיבא) בכך שבתחילה 'לא קבלו'. יש לציין בהקשר זה שאת הצורך בדינים סמוכים הביא הרמב"ם בהלכות סנהדרין פרק ד, בעוד את התכונות השונות הנדרשות מהדיין הוא רשם בפרק ב. ייתכן שיש לקשור את ההפרדה שיער הרמב"ם בין הצורך בדין סמוך ובין שאר התכונות הנצרכות, לרעיון זה.

על כל פנים, ברוח זו פירש את דברי הרמב"ם, בקצרה, בלדשטיין, 'עקרונות מדיניים' (לעיל, הערה 8) עמ' 152–153. אומנם הסבר זה מחזיר אותנו להקדמת הרמב"ם למשנה תורה, שם הוא תלה את סמכות התלמוד הבבלי בהסכמת כל חכמי ישראל או רובם ובלי קשר לחכמים שבארץ ישראל. אם באמת סמכותו של בית הדין הסמוך לדרוש ולגזור גזרות נובעת מהאומה, המוגדרת רק על פי הקהל שבארץ ישראל, כיצד ניתן להבין את דברי הרמב"ם שם? בלדשטיין 'הצעת הרמב"ם' (לעיל, הערה 8) עמ' 244 העיר על בעיה זו וטען שמול עיניו של הרמב"ם, כאשר עסק בחידוש הסמיכה, היו שני מודלים אפשריים: מודל אחד הוא פר העלם דבר של ציבור, בו רק אנשי ארץ ישראל מוגדרים כקהל וכציבור, ומודל שני הוא דברי הרמב"ם עצמם בהקדמה למשנה תורה, שם הוא מתחשב בחכמים כולם ולא רק אלו בארץ. הוא כותב שדווקא המודל השני נראה מתאים יותר לדין חידוש הסמיכה ורומז שאולי גם שיקולים מעשיים (פיזור האומה) עמדו מול עיניו של הרמב"ם בפסיקתו שחידוש הסמיכה תלוי בחכמי הארץ בלבד. ואולם נדמה שהוא מתעלם מהעובדה שבפירושו למסכת בכורות (שם) הרמב"ם מנמק את גזירת הצורך שמי שנסמך יסמוך רק בארץ ישראל בכך שרק בני ארץ ישראל נחשבים כקהל. אם כך, טענתו של הרמב"ם שחידוש הסמיכה הוא על ידי יושבי הארץ יונקת באופן טבעי מדין הסמיכה של סמוך מפי סמוך, ואין בקביעה זו רק כדי ללמד שחידוש הסמיכה היא סמיכה נורמטיבית לכל דבר או קביעה שהיא פולמוס כנגד שאיפותיהם של גאוני בבל, כפי שהציע בלדשטיין (שם) עמ' 243. אם כן, דברי הרמב"ם בהקדמה למשנה תורה עדיין צריכים בירור. כמובן שיש להזכיר גם את דבריו של הרב אלחנן וסרמן, קונטרס דברי סופרים, בתוך: קובץ שיעורים חלק ב', תל אביב תשכ"ג, עמ' צו, שהסביר אחרת לגמרי את רעיון חידוש הסמיכה על פי הרמב"ם ונסמך בעיקר על דבריו בהקדמה למשנה תורה. ר' אלחנן מסביר שם שלחכמי ישראל יש מעמד של בית דין הגדול, ומכיוון שכך אם הם סמוכים חכם, הרי זה בדיוק כמו שחכם סמוך סמוך אחר אלא שעל פניו הדברים קשים לאור הדגש של הרמב"ם, בהקשר לנושא שבו אנו עוסקים, על חכמי ארץ ישראל ועל הגדרת יושבי ארץ ישראל כ'קהל'.

בסנהדרין ("וכבר ביארנו בתחלת סנהדרין"), קשה לטעון שהרמב"ם שינה את תפיסתו ההלכתית. אי לכך יש להניח שכאשר הרמב"ם אומר 'התלמידים והחכמים' הוא מתכוון למעשה לבני ארץ ישראל שהנציגים שלהם הם התלמידים והחכמים. יש לזכור שהמונח תלמידים משמש בכתביו הרמב"ם במשמעות של תלמיד החכמים, חכם שעדיין בגדר תלמיד ולא הגיע למדרגת חכם,³⁹ ובניגוד לעם הארץ. לאור זאת, יש לטעון שגם הניסוח במשנה תורה, "החכמים", אינו משקף תפיסה הלכתית אחרת, אלא הנחה שהחכמים הם המייצגים את האומה בנושא זה. אם כן, אין לראות בשינויים שבניסוח ההלכה בין הכתבים השונים ביטוי לשינוי עקרוני יותר בין כתביו המוקדמים והמאוחרים.

2. הבדל נוסף שמצאנו בין ניסוח החידוש בפירוש המשנה ובין ניסוחו במשנה תורה קשור לדרך שבה מחדשים את הסמיכה. בפירוש המשנה לסנהדרין הרמב"ם מדבר על מודל משולש, שלפיו התלמידים והחכמים ממנים אחד שיעמוד בראש הישיבה והוא סומך אחרים. ואולם במשנה תורה הזכיר הרמב"ם מודל ישיר יותר, שלפיו החכמים שבארץ ישראל סומכים ישירות את הדיינים. בנוגע למודל המופיע בפירוש המשנה, במספר רב של מקומות הרמב"ם מזהה את המושג 'ראש ישיבה' עם תפקיד ראש הסנהדרין.⁴⁰ במשנה תורה הלכות סנהדרין (א' ג) הרמב"ם מזהה את ראש הישיבה עם משה רבנו:⁴¹

קובעין בתחלה בית דין הגדול במקדש, והוא הנקרא סנהדרי גדולה ומניינם אחד ושבעים שנאמר אספה לי שבעים איש מזקני ישראל ומשה על גביהן שנאמר והתיצבו שם עמך הרי שבעים ואחד. הגדול בחכמה שבכלן מושיבין אותו ראש עליהם והוא ראש הישיבה והוא שקורין אותו החכמים נשיא בכל מקום והוא העומד תחת משה רבנו.

אם כך, נראה שכאשר הרמב"ם מתאר את חידוש הסמיכה בפירוש המשנה הוא רואה לנגד עיניו את המודל של משה רבנו, ראש הסנהדרין, המתחיל את שושלת הסמיכה. אומנם, אם מניחים, כפי שטענו לעיל, שמשה רבנו סמך מכוח היותו נציג האומה, הרי שבעצם אין

39 ראו, לדוגמה, בפירושו ליבמות יב, א; אבות ד, ג. למעשה, כפי שצינו מספר חוקרים, המונח הארץ ישראלי הקדום הוא 'תלמיד חכמים' שמשמעו תלמיד של חכמים, מדרגה פחותה מחכם, 'תלמיד חכם', במשמעות של חכם, מופיע לראשונה בתלמוד הבבלי. ראו א' בנדוויה, לשון מקרא ולשון חכמים, תל אביב תשמ"ח; א' וייסברג, "תלמיד חכם – תלמיד או חכם", לשוננו מב ה (תשנ"א), עמ' 191–193. ש' אברמסון, "אגב קריאה", לשוננו מא א (1976), עמ' 78–80 העיר שאין זה מונח בבלי אלא מונח מאוחר לתלמוד שמופיע בכמה כתבי יד ובדפוסים, והגאונים עשו עדיין שימוש במונח 'תלמיד חכמים'.

40 פירוש המשנה סנהדרין ג, א; שם הקדמה למסכת הוריות; שם א, ד; שם בכורות ד, ד; ספר המצוות לרמב"ם, מצוות עשה קעו; שם, מצוות לא תעשה שטז; משנה תורה, הלכות קידוש החודש, פרק ד, י; שם הלכות שגגות פרק יב, ב; שם, סנהדרין פרק א, ג; שם, פרק יז, ט. במספר מקומות מצומצם מופיע תואר זה גם לראש בית דין סתם: פירוש המשנה אבות פרק ד, טז; שם בכורות ד, ד.

41 מהד' ר"י קאפה, ירושלים תשנ"ו.

צורך הלכתי ממשי לחזור לדמות המקבילה למעמדו של משה רבנו (כראש הישיבה) על מנת להתחיל מחדש את שושלת הסמיכה ומספיק שהחכמים כולם (כנציגי האומה) יסמכו את הדיינים, וכפי שבאמת כתב הרמב"ם במשנה תורה. אם כן, גם במקרה זה אין לראות בניסוח השונה שבמשנה תורה ביטוי לשינוי תפיסה הלכתית. אכן, אין בדברינו אלו כדי להסביר מדוע, אם כן, ניסח הרמב"ם בתחילה את חידושו כך שראשית ממנים ראש ישיבה.

סיכום

במאמר זה עקבתי אחר גלגוליו השונים של חידושו של הרמב"ם על אודות אפשרות חידוש הסמיכה. ראינו שהחידוש נעדר מהטיטה שכתב הרמב"ם לפירוש המשנה וכיצד אחרי הטיטה של חיבור הפירוש החליט הרמב"ם להוסיפו. החידוש מופיע באריכות בפירוש המשנה לסנהדרין, ובקצרה בפירוש המשנה לבכורות, והתלבטתי אם בקטע הארוך בסנהדרין ניתן לזהות למעשה שני שלבים בהעלאת החידוש על הכתב. השלב האחרון הוא בדבריו של הרמב"ם במשנה תורה, שם הרמב"ם חזר ונסוג מעט מעצם החידוש ("והדבר צריך הכרעה"), ויש מקום לשער שאולי אותה התלבטות גרמה לו עוד בצעירותו שלא לכלול את החידוש בעת כתיבת הטיטה לפירוש המשנה.

בחלק האחרון של המאמר עסקתי בשינויים שבניסוח ההלכה במקורות השונים, והסקתי שאף על פי שניסוחיו של הרמב"ם אינם זהים בשלושת המקורות שבהם הוא התייחס לנושא זה, לא ניתן להצביע על התפתחות ושינוי בתפיסתו ההלכתית של הרמב"ם בנוגע לפרטים של החידוש על האפשרות לחידוש הסמיכה. השינוי היחיד שמצאנו בעניין זה אצל הרמב"ם לאורך חייו הוא השאלה אם עצם החידוש נכון, מבוסס ונצרך.

Maimonides on the Renewal of Semikha - A historical-biographical view

Yosef Marcus

Abstract

One of the main topics in the study of Maimonides's halachic writings is the changes he made in his writings throughout his life. This phenomenon became even clearer after the discovery of the autograph manuscript of his commentary on the Mishnah, in which one can clearly see the original commentary and the additions he added during his lifetime. In this essay, I will follow this phenomenon around Maimonides's claim regarding the possibility of renewal of the ordination

Maimonides's proposal on this subject has been discussed in various aspects, but the incarnations of this idea in the various writings of Maimonides, from drafts of his commentary to the interpretation of the Mishna to the Mishna Torah, have not yet been examined in a conclusive way.

Keywords: Maimonidean autographs; renewal of the ordination